

Tomasz Śmietanka
University of Siedlce

ORCID: 0000-0003-2623-9100
e-mail: tomasz.smietanka@uws.edu.pl

JEL Classification: M19

WYBRANE MIERNIKI KAPITAŁU LUDZKIEGO I SPOŁECZ- NEGO POLSKICH GMIN A JAKOŚĆ ŻYCIA W GMINACH - KORELACJE I IMPLIKACJE ZARZĄDCZE

SELECTED MEASURES OF HUMAN AND SOCIAL CAPITAL OF POLISH MUNICIPALITIES AND THE QUALITY OF LIFE IN MUNICIPALITIES - CORRELATIONS AND MANAGERIAL IMPLICATIONS

<https://doi.org/10.34739/maj.2025.03.01>

Streszczenie: Kapitał ludzki i społeczny jest kluczowym czynnikiem sukcesu w zarządzaniu organizacjami, szczególnie w sektorze komercyjnym. Potwierdza to bardzo obszerna literatura przedmiotu. Niniejsze opracowanie proponuje natomiast postrzeganie „organizacji” jako wspólnoty mieszkańców na określonym terytorium, umocowanych organizacyjnie, prawnie i finansowo poprzez samorząd gminny. W takim ujęciu owym sukcesem i zarazem rezultatem zarządzania powinna być jakość życia mieszkańców i zrównoważony rozwój. Celem artykułu jest zbadanie relacji między kapitałami niefinansowymi gmin a jakością życia w gminach i określenie implikacji zarządczych dla władz gmin, które wynikają z tych relacji. W artykule przeprowadzono studia wybranej, najnowszej literatury na ten temat. Przedmiotem badań własnych jest 30 polskich gmin miejsko-wiejskich, miast powiatowych powiatów ziemskich (10 o niskiej zamożności, 10 o średniej zamożności i 10 o wysokiej zamożności). W rezultacie przeprowadzonych badań ustalono występowanie bardzo silnej korelacji pomiędzy wybranymi miernikami kapitału ludzkiego a jakością życia w gminach oraz silnej korelacji pomiędzy wybranymi elementami kapitału społecznego a jakością życia w gminach. Dokonane analizy dostarczyły nowych informacji na temat wpływu badanych kapitałów niefinansowych na jakość życia w gminach oraz sformułowania na tej podstawie implikacji i rekomendacji zarządczych dla gmin.

Słowa kluczowe: kapitał ludzki, kapitał społeczny, jakość życia, gmina

Abstract: Human and social capital is a key success factor in managing organizations, especially in the commercial sector. This is confirmed by the very large literature on the subject. The present study, however, proposes a different perception of a specific “organization” as a community of residents in a specific territory, empowered organizationally, legally and financially through the municipal government. In such a view, this success and at the same time the result of management should be the quality of life of residents and sustainable development. The purpose of this article is to examine the relationship between municipalities' non-financial capitals and the quality of life in municipalities and to identify the management implications for municipal authorities that result from this relationship. The article carries out a study of selected literature on the subject. The subject of our own research is 30 Polish municipalities of urban-rural, district cities of land districts (10 of low wealth, 10 of medium wealth and 10 of high wealth). As a result of the research, the existence of a very strong correlation between selected measures of human capital and quality of life in municipalities and a strong correlation between selected elements of social capital and quality of life in municipalities was established. The analyses provided new information on the impact of the studied non-financial capitals on the quality of life in municipalities and the formulation of management implications and recommendations for municipalities on this basis.

Keywords: human capital, social capital, quality of life, municipality

Wstęp

Poprawa jakości życia w gminach w dużym stopniu wynika z działań władz lokalnych, które dążą do zrównoważonego rozwoju w trzech kluczowych obszarach: społecznym, gospodarczym i środowiskowym. Istotną rolę w tym procesie odgrywają zasoby finansowe gmin, w tym ich zamożność, dochody własne i pozyskane środki zewnętrzne. Warto również zastanowić się nad rolą zasobów niefinansowych gmin w ich rozwoju. W związku z tym warto sformułować następujące pytanie badawcze: jakie są relacje między zasobami niefinansowymi gmin (ludzkim i społecznym) a jakością życia mieszkańców. Istotne jest także określenie, jakie implikacje zarządcze dla władz lokalnych mogą z tych relacji wynikać. Pojęcia kapitału ludzkiego i społecznego są złożone i wielowymiarowe. W szczególności w budowaniu kapitału społecznego kluczową rolę odgrywa zaufanie społeczne. Jak wynika z cyklicznych (10 badań) badań GUS prowadzonych od 2002 do 2022 roku, to właśnie władze lokalne (miasta, gminy) cieszyły się niezmiennie największym zaufaniem wśród respondentów (43–74%), podczas gdy wskaźniki zaufania dla innych publicznych instytucji wynosiły odpowiednio: rząd: 21–56%, Sejm i Senat: 21–39%, partie polityczne: 13–28%, sądy: 31–59% (CBOS, 2022). Zatem niezmiennie najwyższe zaufanie respondentów dla władz miasta czy gminy daje zarządzającym gminą największą możliwość (przynajmniej potencjalną) skutecznego budowania kapitału ludzkiego i społecznego. W związku z tym badania relacji pomiędzy tymi kapitałami a jakością życia w gminach wydają się być dodatkowo uzasadnione i niezmiennie ważne w zarządzaniu rozwojem gminy. Przeprowadzono je na podstawie przeglądu najnowszej literatury krajowej i zagranicznej oraz badań własnych autora w 30 wybranych polskich gminach.

Przegląd literatury

Przegląd **literatury polskiej** dotyczącej tematyki artykułu można ująć w dwóch obszarach kapitału niefinansowego obejmujących:

- 1) kapitał ludzki,
- 2) kapitał społeczny.

W **pierwszym obszarze** przedmiotem analiz był m.in. wskaźnik ogólnego poziomu kapitału ludzkiego – miara syntetyczna wyrażająca istotę **kapitału ludzkiego** w pięciu komponentach jego struktury, tj. rynek pracy, edukacja, zdrowie, innowacyjność i zamożność społeczna. Z badań wynika, że poziom kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich województwa zachodniopomorskiego jest niski, a region jako całość stanowi obszar deficytu kapitału ludzkiego. Ocena poziomu i struktury kapitału ludzkiego jest bardzo niekorzystna, co stanowi poważną barierę dla rozwoju zarówno lokalnych społeczności, jak i regionu jako całości (Klonowska-Matynia, 2023).

Analiza przeprowadzona w kolejnym opracowaniu wskazuje, że ostateczny efekt alokacji środków z POKL (Program Operacyjny **Kapitał Ludzki**) na szczeblu lokalnym nie odzwierciedla w pełni rządowej wizji podziału określonej za pomocą algorytmu. Analiza „przed-po” prowadzi do wniosku, że w badanym okresie dysproporcje rozwojowe w wymiarze terytorialnym uległy pogłębieniu. Dotyczy to zarówno rosnącego dystansu między wschodnią i zachodnią Polską, jak i zapaści rozwojowej obszarów tzw. wewnętrznych peryferii (Herbst, Rok, 2019). Współcześnie ważnym instrumentem kształtowania procesów rozwojowych w Polsce są fundusze europejskie, które mogą się przyczynić do pobudzania czynników wzrostu gospodarczego i rozwoju gospodarki opartej na wiedzy (**kapitał ludzki**). Z następnych badań wynika, że finansowanie gospodarki opartej na wiedzy (GOW), w latach 2007–2013 na badanym obszarze przyczyniło się do wyrównywania dysproporcji rozwojowych szczególnie w małych gminach (Borowiec-Gabryś, Dorocki, Zdon-Korzeniowska, 2015). Inne badania przedstawiają natomiast ocenę wpływu kapitału ludzkiego na stopień wykorzystania środków finansowych pozyskanych przez gminy z funduszy unijnych w latach 2007–2010. Stwierdzono, że jakość **kapitału ludzkiego** władz samorządowych koreluje z liczbą i wartością projektów unijnych realizowanych przez gminy (Kusto, 2011).

W ocenie poziomu kapitału ludzkiego ważną rolę odgrywa wykształcenie ludności. Z analizowanych badań wynika, iż wśród ludności wiejskiej dominowało wykształcenie średnie i policealne, a także podstawowe ukończone i gimnazjalne. Relatywnie wyższym wykształceniem cechowała się badana wiejska ludność nierolnicza

niż rolnicza. Aż 1/3 mężczyzn mieszkających na wsi ukończyła szkołę zasadniczą zawodową, natomiast 1/3 populacji kobiet wiejskich skończyła edukację na poziomie podstawowym i gimnazjalnym. Zatem społeczeństwo polskie nie ma dobrze wykształconego zaplecza **kapitału ludzkiego** na terenach wiejskich (Stolarczyk, Tuka, 2015). Z terenów wiejskich ubywa ludności. W województwie podlaskim zjawisko to uwidacznia się jako bariera rozwoju, przejawiająca się spadkiem liczby mieszkańców w poszczególnych podregionach, powiatach i gminach, a szczególnie w spadku odsetka kobiet w grupie wiekowej 19-29 lat w ogólnej populacji, a także w rosnącym odsetku kobiet z tej grupy wiekowej na migracji wewnętrznej i zewnętrznej (Zimnoch, 2013).

Współcześnie coraz większą rolę w rozwoju lokalnym odgrywają czynniki niematerialne. Wśród nich szczególnie ważny jest kapitał ludzki. Składają się na niego takie czynniki, jak zasób wiedzy, umiejętności, doświadczenie, siły witalne, jakimi dysponuje człowiek. W czasach GOW **kapitał ludzki** staje się głównym katalizatorem rozwojowym w skali makro, ale także w rozwoju regionalnym. Nie wykazano istotnej statystycznie korelacji między poziomem kapitału ludzkiego a rozwojem gmin, jednak zaobserwowano pewne zależności między tym kapitałem a kierunkiem rozwoju gmin (Klepacki, Kusto, 2011).

W kolejnym opracowaniu oceniono relacje zachodzące między jakością kapitału ludzkiego a rozwojem gospodarczym gmin woj. mazowieckiego. W tym celu przeprowadzono klasyfikację gmin o podobnym poziomie jakości **kapitału ludzkiego** i rozwoju gospodarczego. Jakość kapitału ludzkiego oceniono na podstawie siedmiu cech, a poziom rozwoju gospodarczego w oparciu o trzy cechy. Stwierdzono, że lokalne różnice jakości kapitału ludzkiego odzwierciedlają konkurencyjność gmin, w tym przypadku poziom rozwoju gospodarczego (Kołodziejczyk, 2011).

W innym artykule omówiono koncepcję inteligentnych wiosek (*smart villages*), które odgrywają istotną rolę w rozwoju obszarów wiejskich dzięki wykorzystaniu nowoczesnych technologii i innowacyjnych rozwiązań w celu poprawy warunków życia i pracy. Społeczność zamieszkująca obszary tzw. inteligentnych wsi wykorzystuje innowacyjne rozwiązania w celu poprawy warunków życia i życia, opierając się na lokalnych atutach, możliwościach i mocnych stronach obszarów wiejskich. W smart villages kluczowe są technologie, inwestycje w infrastrukturę, rozwój przedsiębiorczości, **kapitał ludzki**, zdolności i budowanie społeczności (Trajer, Trajer, 2021).

W rozwój lokalny zaangażowane są podmioty sceny lokalnej: lokalne władze, mieszkańcy i przedsiębiorcy, mający na celu m.in. poprawę warunków życia ludności, racjonalne wykorzystanie zasobów, wzrost gospodarczy oraz poprawę konkurencyjności jednostki przestrzennej. Jednostki lokalne powinny opierać swój rozwój na unikatowych zasobach endogenicznych, takich jak: **kapitał ludzki**, gospodarka lokalna czy infrastruktura. Gospodarki powiatów wchodzących w skład Wrocławskiego Obszaru Metropolitalnego wykazują duże zróżnicowanie pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Celem przytoczonych badań była analiza znaczenia wybranych zasobów endogenicznych w procesie rozwoju Wrocławskiego Obszaru Metropolitalnego (Krześ, 2015).

W **drugim** obszarze dokonano przeglądu badań dotyczących kapitału społecznego i jakości życia. Jakość kapitału ludzkiego przedstawiciele samorządów gminnych, czyli **kapitał społeczny** (mierzony za pomocą posiadanej wykształcenia i reprezentowanej grupy zawodowej), a także aktywność obywatelska (wyrażona frekwencją w wyborach) oraz gospodarcza (mierzona wskaźnikami przedsiębiorczości) mieszkańców badanych gmin są dodatkowo powiązane z poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. W gminach, gdzie strategię rozwoju przygotowywano przy współudziale lokalnych liderów, odnotowywano większe sukcesy w ich realizacji (Pomianek, 2010). W kolejnych badaniach, przeprowadzonych w dwunastu gminach podwarszawskich, widać, że ustawowa kategoria przestrzeni publicznej interpretowana jest przez poszczególne gminy dowolnie, zaś przestrzeń publiczna częściej jest odnoszona do struktury przestrzennej gmin, rzadziej do jakości życia mieszkańców, a najrzadziej do budowania **kapitału społecznego** i więzi międzyludzkich (Mantey, 2016).

Kapitał społeczny jest definiowany jako sieć relacji międzyludzkich opartych na zaufaniu, która sprzyja współpracy i integracji społecznej. Pojęcie to jest szeroko stosowane w naukach społecznych, zwłaszcza w ekonomii i socjologii. Celem kolejnych badań było pokazanie ważnej roli rządu w tworzeniu i zwiększaniu

kapitału społecznego. Zauważono, że kapitał społeczny jest podstawą współpracy i partnerstwa między ludźmi i powoduje wzrost dobrobytu. Dzięki zaufaniu stworzonemu przez rząd możliwe jest utrzymanie porządku społecznego i konkurencyjności przedsiębiorstw krajowych. Rząd jest również w dużym stopniu odpowiedzialny za integrację społeczną (Gajowiak, 2008).

W innych badaniach podjęto próbę oceny wpływu **kapitału społecznego** na poziom rozwoju społeczno-gospodarczego gmin wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego. W tym celu obliczono dwa syntetyczne mierniki. Jeden charakteryzował kapitał społeczny, drugi stopień rozwoju społeczno-gospodarczego. Dane, które posłużyły do wyznaczenia mierników (wskaźniki charakteryzujące kapitał społeczny i rozwój społeczno-gospodarczy), pozyskano z Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego oraz Państwowej Komisji Wyborczej dla 67 gmin wiejskich z województwa warmińsko-mazurskiego. Ustalono, że gminy wiejskie w województwie warmińsko-mazurskim nie wykazują dużego zróżnicowania pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego oraz kapitału społecznego. Następnie badano zależność między **kapitałem społecznym** a poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. Jak wykazała analiza statystyczna, zależność między poziomem kapitału społecznego a poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego jest dodatnia, ale słaba (Pawlewicz, 2016). Rozwój regionalny jest przede wszystkim postrzegany jako proces ekonomiczny, polegający na transformacji zewnętrznych i wewnętrznych czynników i zasobów regionalnych w dobra i usługi. Istotnym zasobem regionu jest **kapitał społeczny**, który może w istotny sposób wpływać na jego konkurencyjność zarówno w stopniu lokalnym, jak i ponadlokalnym. W badaniach podjęto próbę odniesienia problematyki kapitału społecznego i jego kwantyfikacji do warunków rozwoju konkurencyjności regionu (Grabowska, 2013).

Kolejne badania także dotyczą problematyki regionalnej. Przeprowadzono w nich analizę porównawczą poziomu rozwoju trzech polskich województw: dolnośląskiego, opolskiego i śląskiego. Za pomocą opracowanego miernika rozwoju regionalnego, autor analizuje cztery główne komponenty rozwoju: gospodarkę, konkurencyjność i innowacje, **kapitał ludzki i kapitał społeczny** oraz jakość życia. Autor stawia tezę, że województwo najlepiej rozwinięte gospodarczo osiąga pozytywne wyniki także na pozostałych płaszczyznach analizy. Badania rozwoju regionalnego powinny być zatem wieloczynnikowe, gdyż proces ten związany jest nie tylko z gospodarką, ale wpływa również na sferę społeczną, np. warunki życia ludności (Janusek-Krysińska, 2015).

Krótki przegląd **literatury zagranicznej** dokonano w oparciu o podział tematyczny: kapitał ludzki i kapitał społeczny, oraz podział terytorialny: badania europejskie i światowe.

Współczesne miasta odgrywają kluczową rolę w rozwoju gospodarczym. Są one również miejscami, w których większość problemów współczesnych społeczeństw, takich jak zanieczyszczenie środowiska, wykluczenie społeczne, brak bezpieczeństwa, bezrobocie i ubóstwo, wpływają na jakość życia ludzi. Przez długi czas uważano, że główną siłą obszarów miejskich, w tym obszarów metropolitalnych, jest ich zdolność do zwiększania produktywności lokalnych firm poprzez umożliwienie im wykorzystania ekonomii skali i obniżenia kosztów dostępu do konsumentów i dostawców. Obecne badania społeczno-ekonomiczne przypisują jednak większą rolę stopniowi atrakcyjności miast jako centrów konsumpcji. Większy dostęp do bogatego wachlarza publicznych i prywatnych dóbr i usług można uzyskać od pewnego rozmiaru ośrodków miejskich, a w połączeniu z dostępnością atrakcyjnego dziedzictwa kulturowego pomaga stworzyć ważną przewagę konkurencyjną w celu przyciągnięcia nowych mieszkańców. Ta zdolność do przyciągania zasobów ludzkich w badaniach **hiszpańskich** jest szczególnie widoczna w przypadku osób obdarzonych wysokim **kapitałem ludzkim**. To z kolei wpływa na porównywalną zdolność miast do utrzymania wysokiego tempa wzrostu. Obecnie potencjalny wzrost miast ma co najmniej tyle samo wspólnego z ich atrakcyjnością jako miejsca do życia, co ze wzrostem produktywności kapitału (w tym niefinansowego) i pracy, w stosunku do obszarów pozamiejskich (Martínez, 2016).

Kolejne badania opierają się na zjawisku nowego zróżnicowania społeczno-przestrzennego, które stopniowo pojawia się w **Republice Czeskiej** od 1989 r., ze szczególnym uwzględnieniem wiejskich obszarów peryferyjnych, cierpiących z powodu długotrwałej utraty ludności (depopulacji). Autorzy argumentują, że uporczywa emigracja, głównie młodych i wykształconych mieszkańców, jest jednym z kluczowych procesów

cyrkularnego mechanizmu przyczynowego, który prowadzi do marginalizacji poszczególnych miejscowości i obszarów. Selektywna emigracja pociąga za sobą zanik różnych działań społeczno-kulturowych, a dokładniej instytucji społecznych i udogodnień obywatelskich niezbędnych do utrzymania lub podniesienia jakości **kapitału ludzkiego** (Ouředníček, Špačková, Feřtřová, 2011).

W badaniach dotyczących **kapitału społecznego** istotna wydaje się przejrzystość administracji publicznej, która może przyczynić się do poprawy jakości życia obywateli i wpłynąć na zaufanie do rządu ze względu na jej wartość informacyjną i funkcję monitorowania, np. w dużych **włoskich gminach** istnieje korelacja między przejrzystością a intensywnością korzystania z Internetu, zaufaniem do instytucji, uczestnictwem społecznym oraz, w mniejszym stopniu, obywatelskim i nieformalnym uczestnictwem politycznym (Galli, Rizzo, Scaglioni, 2019).

Kolejne badania dotyczą zajęć rekreacyjnych i ich potencjału w zakresie tworzenia **kapitału społecznego**. W szczególności koncentruje się na zajęciach rekreacyjnych rozwijanych w ramach dobrowolnych stowarzyszeń, które są ważnymi podmiotami w **Czechach**, zwłaszcza na poziomie lokalnym. Oprócz ich potencjału do tworzenia sieci społecznych i kapitału społecznego, ich istnienie odzwierciedla jakość życia w miejscowościach. Badanie miało na celu ocenę przestrzennego rozmieszczenia różnego rodzaju stowarzyszeń w Czechach w kontekście szerszych procesów rozwoju lokalnego i zmian społeczno-gospodarczych. Szczególną uwagę zwrócono na dynamikę powstawania nowych stowarzyszeń (szczególnie Ochotniczej Straży Pożarnej) w różnych typach regionów (Kúsová, 2013). W innym badaniu 14 norweskich gmin i osób korzystających z pomocy społecznej zastosowano różne miary samooceny oceniające kapitał społeczny, radzenie sobie, samoocenę, zdrowie i jakość życia. W analizie dwuwartościowej wyższe poziomy kapitału społecznego są istotnie związane z wyższymi poziomami radzenia sobie ($r = 0,30$), samooceny ($r = 0,20$), zdrowia psychicznego ($r = 0,30$) i jakości życia ($r = 0,21$). Badanie to wskazało, że kapitał społeczny jest związany ze zdrowiem i jakością życia poprzez radzenie sobie i samoocenę na próbie długoterminowych odbiorców pomocy społecznej (Wahl, Bergland, Løyland, 2010).

Jednym z głównych celów rozwoju jest poprawa jakości życia. W krajach rozwijających się brak uwagi planistów zarządzania miastem na aspekty społeczne i zasoby ludzkie spowodował wiele problemów związanych z poprawą jakości życia obywateli i ich środowiska. W tym kontekście **kapitał społeczny** jest ściśle związany z jakością życia. Biorąc pod uwagę unikalne cechy metropolii Mashhad (**Iran**) w zakresie pielgrzymek i turystyki, miasto z ponad 3 milionami mieszkańców stoi w obliczu szybkiego wzrostu liczby ludności. Metropolia ta od wielu lat boryka się z takimi problemami jak ubóstwo, niskie wskaźniki zatrudnienia, brak jedności i spójności społecznej, nierówność płci i niski wskaźnik jakości życia. Dlatego też rozwiązanie lub przynajmniej złagodzenie tych problemów nie jest możliwe bez zwrócenia uwagi na postawy i kapitał społeczny. Wyniki badań wykazały, że instytucje zarządzające miastem, w szczególności gmina i rada miejska, nie dbają o opinie i poglądy ludzi w planowaniu, a zatem partycypacja społeczna jest bardzo niska. Dlatego istnieje różnica między poglądami menedżerów i obywateli na temat roli kapitału społecznego w poprawie jakości życia (Rastegar, Hatami, Mirjafari, 2017).

Szybki rozwój w centrum obszarów miejskich motywuje ludzi ze wsi do migracji do miast w celu osiągnięcia lepszej jakości życia. Jednak ze względu na opóźnienia między planowaniem rozwoju i polityką, a namacalnym rozwojem powodującym negatywny wpływ na kilka wymiarów życia w mieście, w tym rosnącą izolację społeczną, niebezpieczne warunki i uzależnienie od samochodów. Sytuacja ta wpływa na **kapitał społeczny** zarówno na poziomie indywidualnym, jak i wspólnotowym. W kolejnym badaniu wybrano gminę Thakhlong (**Tajlandia**) jako obszar badawczy do przeprowadzenia analizy przestrzennej w celu zbadania różnych typologii wartości **kapitału społecznego** wśród różnych grup mieszkańców rozproszonych na obrzeżach miasta o charakterze miasta dojeżdżającego do pracy. Wyniki tego badania wykazały, że na formułowanie wartości kapitału społecznego wpływa integrujący efekt zarówno fizycznych cech aglomeracji budowlanej, jak i perspektyw społecznych, które były stymulowane przez politykę i planowanie przestrzenne (Iamtrakul, Raungratanaamporn, Klaylee, 2018).

W badaniach zagranicznych większą uwagę niż w badaniach polskich poświęcono roli kapitału ludzkiego i społecznego i tworzeniu „**inteligentnych miast**”. Władze lokalne zaangażowane w inicjatywy związane z inteligentnymi miastami muszą zdecydować, które czynniki lub wymiary (środowisko, zarządzanie itp.) należy uwzględnić, aby ich terytoria stały się „inteligentne”. Wyniki badań wykorzystujących alternatywne oceny i wskaźniki przeprowadzonych na reprezentatywnej próbie **belgijskich gmin** wskazują na znaczenie **kapitału społecznego i ludzkiego** oraz czynników jakości życia. Z kolei zarządzanie i partycypacja oraz transport i technologie informacyjno-komunikacyjne odgrywają mniejszą lub pośrednią rolę. Sugeruje to, że udane inicjatywy inteligentnych miast w Belgii są bardziej zorientowane na ludzi niż na technologię. Polityka i strategie powinny zwracać większą uwagę na takie obszary, jak zdrowie, rekreacja i edukacja (Manjon-Antolin, Crutzen, 2024). Zatem „inteligentne miasto” to zintegrowany system, w którym kapitały ludzkie i społeczne współdziałają ze sobą, wykorzystując rozwiązania oparte na technologii. Skutecznie osiąga ono zrównoważony i odporny rozwój oraz pomaga utrzymać wysoką jakość życia w mieście w oparciu o partnerstwo wielu zainteresowanych interesariuszy (Bhattarai, Conway, 2021).

Rozwój technologii, w połączeniu ze zmianami gospodarczymi i środowiskowymi, zwiększył zainteresowanie koncepcją „inteligentnych miast”, czyli miast, w których inwestycje w **kapitał ludzki i społeczny** połączone z tradycyjną i nowoczesną infrastrukturą komunikacyjną napędzają zrównoważony wzrost gospodarczy i wysoką jakość życia przy mądrym zarządzaniu zasobami naturalnymi poprzez zarządzanie partycypacyjne. W tym kierunku **włoskie miasto** Bergamo zbliża się do paradygmatu inteligentnego miasta, proponując nowe usługi i innowacyjne rozwiązania mające na celu zmniejszenie kosztów i zużycia zasobów oraz skrócenie dystansu między obywatelami a władzami miasta. Podczas projektu realizowanego we współpracy z Uniwersytetem w Bergamo wskazano wiele możliwych rozwiązań zgodnych z tym paradygmatem. Zastosowano metodę, opartą na mechanizmie wielokryterialnego podejmowania decyzji. Składa się ona z dwóch różnych kroków, koncentrując się na dwóch różnych poziomach szczegółowości, i proponuje określone kryteria oceny dla dostawców (tj. gminy) i dla klientów (tj. obywateli)¹ (Rondini, Lagorio, Pezzotta, Pinto, 2017).

W **brazylijskich** badaniach opracowano model emergencji i wprowadzono koncepcję **kapitału społecznego i ludzkiego** do projektowania i oceny projektu „Zdrowe miasta/gminy” w celu zapewnienia infrastruktury promocji zdrowia. Model ten zakłada, że poprzez interakcję i wykorzystanie innych form kapitału, a mianowicie finansowego, niefinansowego i naturalnego, w społeczności lub środowisku miejskim dochodzi do powstania działań zbiorowych. Następnie działania zbiorowe mogą wpływać na zdrowie i jakość życia. Po osiągnięciu poprawy zdrowia i jakości życia wzmocnienie kapitału społecznego, ludzkiego i innych może zostać osiągnięte poprzez pozytywne sprzężenie zwrotne. Zgodnie z tym modelem praktycy i decydenci projektu „Zdrowe miasta/gminy” powinni przede wszystkim wzmocniać kapitał społeczny i ludzki. Model ten jest obecnie stosowany na opóźnionych w rozwoju obszarach wiejskich w północno-wschodniej Brazylii (Yuasa, De Sá, Pincovsky, Shimanouchi, 2007).

Próba badawcza

Próbkę badawczą stanowią polskie gminy miejsko-wiejskie, miasta powiatowe, „stolice” powiatów ziemskich. W skład próby badawczej wchodzi 30 gmin, tj. ok. 10% wszystkich (314) powiatów ziemskich. Jest to próba celowa, w skład której wchodzi 10 gmin o niskiej zamożności: Kazimierza Wielka, Opatów, Mońki, Miechów, Wschowa, Nisko, Łęczna, Dąbrowa Tarnowska, Jędrzejów, Szydłowiec; o średniej zamożności: Wołomin, Łobez, Bytów, Grójec, Żąbkowice Śląskie, Myślenice, Strzelce Opolskie, Wieliczka, Pszczyna, Kartuzy; oraz o wysokiej zamożności: Drawsko Pomorskie, Gryfino, Słubice, Świecie, Police, Goleniów, Grodzisk Mazowiecki, Koziernice, Piaseczno, Polkowice¹. Tak dobrana próba celowa przypuszczalnie może być w dużym stopniu reprezentatywna dla wszystkich 314 polskich gmin, miast powiatów ziemskich, bowiem obejmuje gminy o zróżnicowanych zasobach oraz o zróżnicowanych innych cechach szczegółowych (m.in. wiodący charakter gminy, źródła dochodów własnych, renta położenia).

¹ Wybór autora według uśrednionych wskaźników z lat 2016-2019 (okres stabilności przed okresem niepewności) z corocznych rankingów zamożności samorządów terytorialnych sporządzanych przez prof. P. Swianiewicza dla tygodnika „Wspólnota”.

Metody badawcze

W pracy wykorzystano: analizę wskaźników szczegółowych GUS uśrednionych z lat 2016-2019. Rok 2019 to zarazem koniec długiego okresu stabilizacji, po którym rozpoczął się okres niepewności w 2020 roku spowodowany m.in. pandemią COVID-19, wojną w Ukrainie i dwucyfrową, wysoką inflacją. W oparciu o wskaźniki szczegółowe GUS określono składowe jakości życia w czterech grupach:

- **ład społeczny** (32 wskaźniki cząstkowe) w 11 dziedzinach: zmiany demograficzne, zdrowie publiczne, ubóstwo i warunki życia, edukacja, dostęp do rynku pracy, wzorce konsumpcji, adekwatność dochodu w okresie starości, czynniki warunkujące zdrowie, przestępczość, wypadki drogowe oraz kultura i sztuka;
- **ład gospodarczy** (23 wskaźniki) w 5 dziedzinach: rozwój gospodarczy, zatrudnienie, transport, turystyka, rolnictwo;
- **ład środowiskowy** (13 wskaźników) w 5 dziedzinach: zmiany klimatu, ochrona powietrza i wód gruntowych, użytkowanie gruntów, bioróżnorodność, gospodarka odpadami;
- **ład instytucjonalno-polityczny** (10 wskaźników) w 2 dziedzinach: otwartość i uczestnictwo, instrumenty ekonomiczne.

Szczegółowe wskaźniki w celu dokonania analizy porównawczej poddano ocenie punktowej od 1 – najniższa wartość wskaźnika do 30 – najwyższa wartość wskaźnika w przypadku stymulant rozwojowych, a odwrotna punktacja w przypadku destymulant rozwojowych. Przyjęto upraszczające założenie (zarazem spójne z ideą rozwoju zrównoważonego), że każdy z czterech łałów (segmentów) w jednakowym stopniu oddziałuje na łączną jakość życia. W związku z takim założeniem wyliczono punkty ważne dla każdego łała (segmentu). Następnie zsumowano punkty ważne w poszczególnych łałach, co dało ogólną punktację jakości życia w poszczególnych gminach.

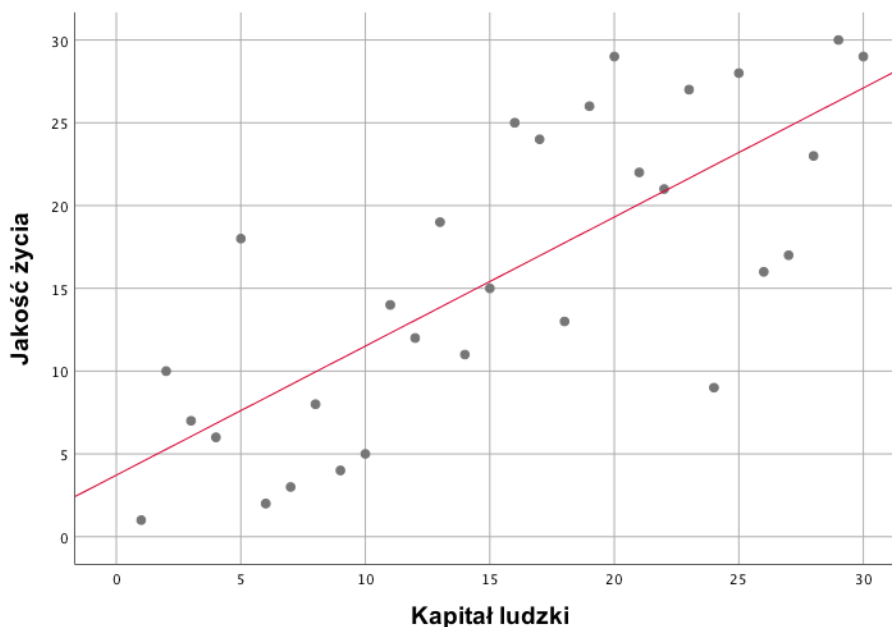
W celu określenia poziomu kapitału ludzkiego i kapitału społecznego w gminach przyjęto upraszczające założenia i wybrano konkretne mierniki (wskaźniki GUS i dane NSP 2011) opisujące oba kapitały. W przypadku kapitału ludzkiego był to odsetek mieszkańców z wykształceniem wyższym (jakość kapitału) na podstawie Narodowego Spisu Powszechnego 2011, dostępny na poziomie (najniższym) powiatu oraz przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto (bez podmiotów gospodarczych o liczbie pracujących do 9 osób) – cena kapitału – dostępne jako wskaźnik GUS na poziomie (najniższym) powiatu. W przypadku kapitału społecznego były to wybrane cztery wskaźniki GUS:

- liczba (dostępna na poziomie gminy) zarejestrowanych fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych na 10 tys. mieszkańców: współzarządzanie, współuczestnictwo;
- frekwencja (dostępna na poziomie gminy) w wyborach samorządowych – I tura (w %), wybory w 2018 r.: aktywność wyborcza;
- udział (dostępny na poziomie powiatu) radnych kobiet i radnych z wykształceniem wyższym w organach uchwałodawczych gmin i powiatów – kobiety (w %): równość;
- udział (dostępny na poziomie powiatu) radnych kobiet i radnych z wykształceniem wyższym w organach uchwałodawczych gmin i powiatów – osoby z wykształceniem wyższym (w %): jakość.

Następnie każdemu wskaźnikowi szczegółowemu przypisano punkty od 1 (najniższa wartość wskaźnika do 30 i zsumowano dwie punktacje dla obliczenia poziomu kapitału ludzkiego i każdej sumie przyporządkowano punkty od 1 (najniższy poziom kapitału ludzkiego) do 30 (najwyższy poziom kapitału ludzkiego) – wykres 1: związek między kapitałem ludzkim a jakością życia. Podobnie postąpiono z obliczaniem poziomu kapitału społecznego, sumując cztery punktacje dla czterech wskaźników szczegółowych i przyporządkowując otrzymanym trzydziestu sumom punktację odpowiednio od 1 (najniższy poziom kapitału społecznego) do 30 (najwyższy poziom kapitału społecznego) – wykres 2: związek między kapitałem społecznym a jakością życia.

Wyniki badań

Pierwsza analiza korelacji dotyczy jakości życia z kapitałem ludzkim. Tutaj stwierdzono występowanie bardzo silnego związku między tymi obiema zmiennymi, $r = 0,75$; $p < 0,001$. Związek ten jest silniejszy w porównaniu do kapitału społecznego (wykres 2). Im wyższa punktacja dla kapitału ludzkiego, tym wyższa dla jakości życia (wykres 1).

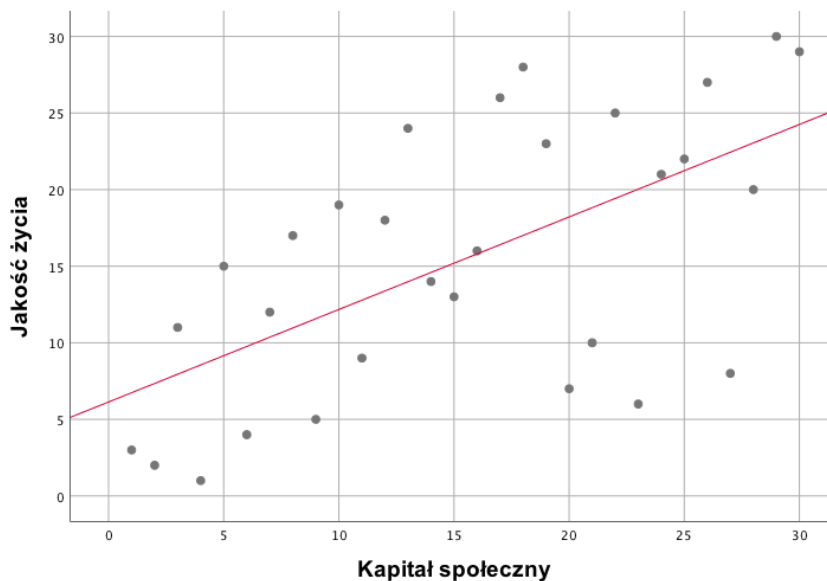
Wykres 1. Związek między kapitałem ludzkim a jakością życia

Kapitał ludzki w gminach, (n) – niska zamożność, (ś) – średnia zamożność, (w) – wysoka zamożność, punkty rosnąco: Kazimierza Wielka – 1 (n), Drawsko Pomorskie – 2 (w), Wschowa – 3 (n), Szydłowiec – 4 (n), Ząbkowice Śląskie – 5 (ś), Dąbrowa Tarnowska – 6 (n), Mońki – 7 (n), Opatów – 8 (n), Nisko – 9 (n), Łobez – 10 (ś), Miechów – 11 (n), Świecie – 12 (w), Kartusy – 13 (ś), Strzelce Opolskie – 14 (ś), Bytów – 15 (ś), Słubice – 16 (w), Pszczyna – 17 (ś), Gryfino – 18 (w), Myślenice – 19 (ś), Polkowice – 20 (w), Police – 21 (w), Wołomin – 22 (ś), Goleniów – 23 (w), Jędrzejów – 24 (n), Wieliczka – 25 (ś), Łęczna – 26 (n), Grójec – 27 (ś), Kozienice – 28 (w), Grodzisk Mazowiecki – 29 (w), Piaseczno – 30 (w)

Źródło: opracowanie własne

W drugiej analizie sprawdzono, czy występuje istotny statystycznie związek w badanych gminach między punktacją dla kapitału społecznego oraz jakością życia. Stwierdzono występowanie silnego istotnego statystycznie związku między tymi obiema zmiennymi, $r = 0,6$; $p < 0,001$. Związek ten jest słabszy w porównaniu do kapitału ludzkiego (wykres 1). Im wyższa punktacja dla kapitału społecznego, tym wyższa dla jakości życia (wykres 2).

Następnie podzielono punktację obydwu kapitałów co 10 punktów i przy użyciu testu Kruskala-Wallisa sprawdzono, czy występują istotne statystycznie różnice między wyodrębnionymi grupami w zakresie jakości życia. W przypadku kapitału ludzkiego zaobserwowano występowanie istotnych statystycznie różnic, $H = 16,69$; $p < 0,001$. Przeprowadzone porównania parami przy użyciu testu post-hoc Dunna wykazały, że gminy o najniższym kapitale ludzkim (1–10 punktów) uzyskały niższą punktację jakości życia w porównaniu do gmin o punktacji tegoż kapitału wynoszącej od 11 do 20 punktów ($p = 0,002$) oraz 21–30 punktów ($p < 0,001$). Wskazane różnice dotyczą przede wszystkim gmin o kapitale ludzkim od 21 do 30 punktów. Mediana jakości życia dla gmin o kapitale ludzkim od 1 do 10 punktów **wynosi zaledwie 5,5**, 11–20 punktów – 17, zaś od 21 do 30 punktów – 22,5 (tabela 1).

Wykres 2. Związek między kapitałem społecznym a jakością życia

Kapitał społeczny w gminach, (n) – niska zamożność, (ś) – średnia zamożność, (w) – wysoka zamożność, punkty rosnąco: Mońki – 1 (n), Dąbrowa Tarnowska – 2 (n), Strzelce Opolskie – 3 (ś), Kazimierza Wielka – 4 (n), Bytów – 5 (ś), Nisko – 6 (n), Świecie – 7 (w), Grójec – 8 (ś), Łobez – 9 (ś), Kartuzy – 10 (ś), Jędrzejów – 11 (n), Żąbkowice Śląskie – 12 (ś), Pszczyna – 13 (ś), Miechów – 14 (n), Gryfino – 15 (w), Łęczna – 16 (n), Myślenice – 17 (ś), Wieliczka – 18 (ś), Kozienice – 19 (w), Wschowa – 20 (n), Drawsko Pomorskie – 21 (w), Słubice – 22 (w), Szydłowiec – 23 (n), Wołomin – 24 (ś), Police – 25 (w), Goleniów – 26 (w), Opatów – 27 (n), Polkowice – 28 (w), Grodzisk Mazowiecki – 29 (w), Piaseczno – 30 (w)

Źródło: opracowanie własne

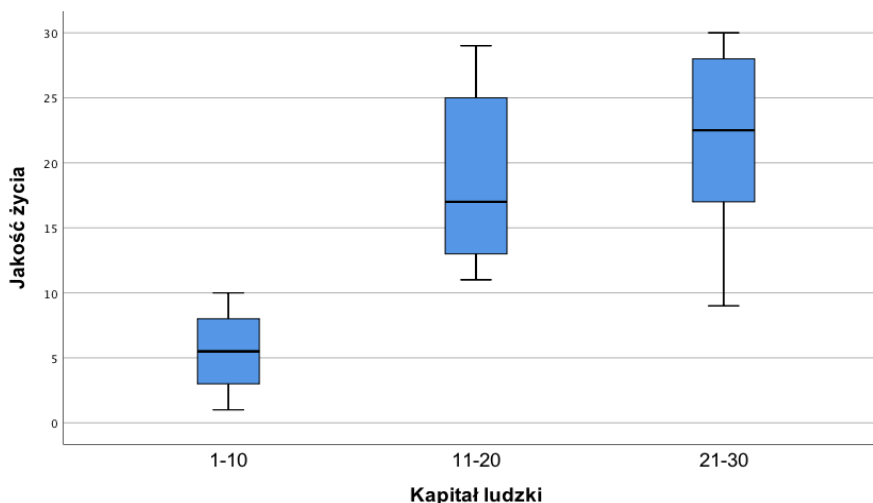
Tabela 1. Statystyki opisowe dotyczące jakości życia w 3 typach gmin

Zmienna	Kapitał ludzki (pkt)	M	Me	SD	Min	Max	Q1	Q3
Jakość życia	1-10	6,4	5,5	4,93	1	18	2,75	8,5
	11-20	18,8	17	6,66	11	29	12,75	25,25
	21-30	22,2	22,5	6,71	9	30	16,75	28,25

M – średnia; Me – mediana; SD – odchylenie standardowe; Min – minimum; Max – maksimum; Q1 – pierwszy kwartył; Q3 – trzeci kwartył

Źródło: opracowanie własne

Powyższe statystyki opisowe zostały dodatkowo zaprezentowane graficznie (wykres 3).

Wykres 3. Jakość życia w gminach podzielonych ze względu na kapitał ludzki

Źródło: opracowanie własne

Stwierdzono także występowanie istotnych statystycznie różnic w zakresie jakości życia pomiędzy 3 typami gmin podzielonymi ze względu na punktację kapitału społecznego, jednakże w porównaniu do kapitału ludzkiego są one mniejsze $H = 8,69$; $p = 0,01$.

Przeprowadzone porównania parami przy użyciu testu post-hoc Dunna wykazały, że gminy z punktacją kapitału społecznego wynoszącą od 1 do 10 pkt uzyskały niższą punktację jakości życia w odniesieniu do gmin z punktacją od 11 do 20 pkt ($p = 0,02$) oraz od 21 do 30 ($p = 0,006$). Wskazane różnice dotyczą przede wszystkim gmin o kapitale społecznym od 21 do 30 punktów. Mediana jakości życia dla gmin o kapitale społecznym od 1 do 10 punktów wynosi 8, od 11 do 20 punktów – 17, zaś od 21 do 30 – 21,5 (tabela 2).

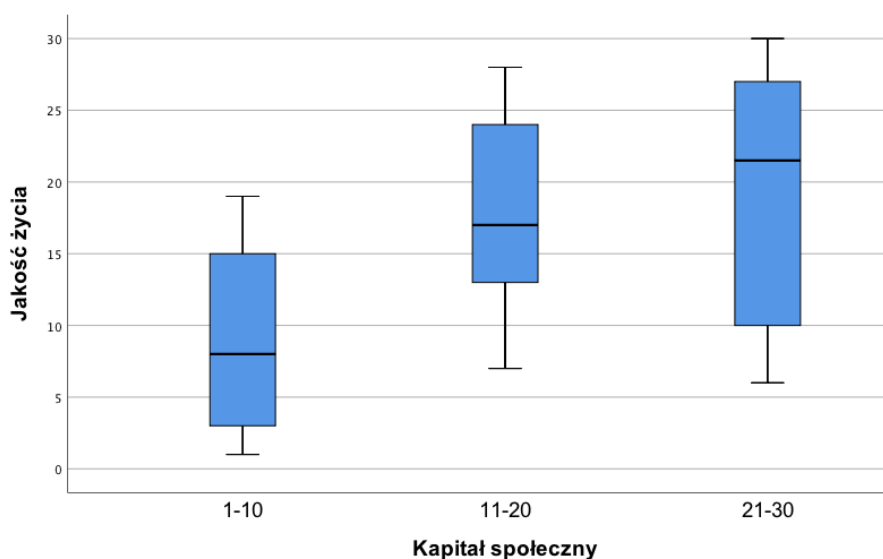
Tabela 2. Statystyki opisowe dotyczące jakości życia w 3 typach gmin

Zmienna	Kapitał ludzki (pkt)	M	Me	SD	Min	Max	Q1	Q3
Jakość życia	1-10	8,9	8	6,69	1	19	2,75	15,5
	11-20	17,8	17	7,23	7	28	12	24,5
	21-30	19,8	21,5	8,82	6	30	9,5	27,5

M – średnia; Me – mediana; SD – odchylenie standardowe; Min – minimum; Max – maksimum; Q1 – pierwszy kwartył; Q3 – trzeci kwartył

Źródło: opracowanie własne

Powyższe statystyki opisowe zostały dodatkowo zaprezentowane graficznie (wykres 4).

Wykres 4. Jakość życia w gminach podzielonych ze względu na kapitał społeczny

Źródło: opracowanie własne

Wnioski i rekomendacje

1. Krótki przegląd literatury polskiej związany z różnymi aspektami kapitału ludzkiego i jakości życia dotyczył: struktury kapitału ludzkiego i jego niskiego poziomu na terenach wiejskich, niewłaściwej alokacji europejskiego POKL, która pogłębia dysproporcje rozwojowe obszarów peryferyjnych, wyrównywania dysproporcji rozwojowych przez POKL szczególnie w małych gminach, efektu „wymywania” kapitału ludzkiego, szczególnie wśród ludzi młodych, braku istotnej współzależności pomiędzy poziomem kapitału ludzkiego a rozwojem gmin, istotnej korelacji pomiędzy jakością kapitału ludzkiego a liczbą i wartością projektów unijnych realizowanych przez gminy, zależności pomiędzy kapitałem ludzkim a konkurencyjnością

gmin, roli kapitału ludzkiego w tworzeniu inteligentnych wiosek (smart villages) oraz różnych aspektów rozwoju lokalnego i jego zależności od niefinansowych kapitałów endogenicznych.

2. W aspekcie kapitału społecznego w przeglądzie literatury polskiej poruszono problematykę: mierników kapitału społecznego, relacji między przestrzenią publiczną i kapitałem społecznym, definiowania kapitału społecznego, dodatniej, słabej korelacji pomiędzy poziomem kapitału społecznego a poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego, rozwoju regionalnego w aspekcie kapitału społecznego oraz kapitału społecznego jako jednego z czterech głównych komponentów rozwoju i kształtowania jakości życia.
3. W krótkim przeglądzie literatury zagranicznej zwrócono dodatkową uwagę na: przestrzenne przyciąganie przez centra rozwoju osób obdarzonych wysokim kapitałem ludzkim, marginalizację rozwojową obszarów peryferyjnych poprzez odpływ kapitałów niefinansowych, wpływ kapitału społecznego na tzw. „sprawiedliwy i zrównoważony dobrobyt”, budowanie kapitału społecznego przez stowarzyszenia sportowe, rekreacyjne, Ochotnicze Straże Pożarne, istotny związek między kapitałem społecznym, zdrowiem i jakością życia, brak dbałości władz lokalnych o rozpoznanie poglądów i oczekiwań swoich mieszkańców, co negatywnie wpływa na jakość życia, dodatkowo zwrócono uwagę na różnorodne formy wartościowania kapitału społecznego oraz poświęcono wiele miejsca na wieloaspektową rolę kapitałów niefinansowych w budowaniu inteligentnych i zdrowych miast.
4. Przegląd literatury prezentuje wielorakie analizy związków pomiędzy kapitałami niefinansowymi gmin a różnymi, wybranym aspektami rozwoju lokalnego i jakości życia w skali określonych gmin, powiatów czy regionów. Nie znaleziono zarazem badań, które analizowałyby relacje pomiędzy kapitałem ludzkim i społecznym a wielowymiarową i wieloczynnikową jakością życia w skali ogólnopolskiej czy w skali innych krajów. Może to świadczyć o istniejącej luce badawczej i dodatkowo uzasadniać podjęcie takich właśnie analiz.
5. W analizie korelacji pomiędzy jakością życia i kapitałem ludzkim w polskich gminach stwierdzono występowanie bardzo silnego związku między tymi obiema zmiennymi, $r = 0,75$; $p < 0,001$. W przypadku kapitału ludzkiego zarazem zaobserwowano występowanie istotnych statystycznie różnic w jakości życia oraz to, że w porównaniu do kapitału społecznego, są one większe, $H = 16,69$; $p < 0,001$. Wskazane różnice dotyczą przede wszystkim gmin o kapitale ludzkim od 21 do 30 punktów. Zarazem mediana jakości życia dla gmin o najniższym (1-10) kapitale ludzkim wynosi zaledwie 5,5 punktów, co świadczy dodatkowo o tym, że przy niskim poziomie kapitału ludzkiego w gminach jakość życia obniża się jeszcze bardziej i szybciej.
6. W analizie korelacji pomiędzy jakością życia i kapitałem społecznym w polskich gminach stwierdzono występowanie silnego związku między tymi obiema zmiennymi, $r = 0,60$; $p < 0,001$. W przypadku kapitału społecznego zarazem zaobserwowano występowanie istotnych statystycznie różnic w jakości życia oraz to, że w porównaniu do kapitału ludzkiego są one mniejsze $H = 8,69$; $p = 0,01$. Wskazane różnice dotyczą przede wszystkim gmin o kapitale ludzkim od 21 do 30 punktów.
7. W wyniku przeprowadzonych dwóch pogłębionych analiz korelacji należy uznać, że kapitał ludzki i kapitał społeczny jest istotną determinantą kształtującą jakość życia w polskich gminach.
8. Spośród dwóch badanych kapitałów niefinansowych w gminach związanych istotnie z jakością życia w gminach to właśnie kapitał ludzki jest bardziej skorelowany z jakością życia w gminach, niż kapitał społeczny. Może to świadczyć o tym, że polskie gminy w bardzo dużym stopniu wykorzystują wysoki poziom kapitału ludzkiego (m.in. wykształcenie i zasobność mieszkańców) do poprawy jakości życia w gminach, a są przypuszczalnie jeszcze mniej zaawansowane w budowaniu wysokiego poziomu kapitału społecznego (zdolność do dobrowolnego zrzeszania, aktywność społeczna i wyborcza, równość, wysoka jakość organów stanowiących), który może również w wyższym stopniu niż dotychczas poprawiać jakość życia w gminach.
9. Poziom zamożności gmin może być także skorelowany z kapitałem ludzkim w gminach bowiem wśród 10 gmin o niskim kapitale ludzkim jest aż 7 gmin o niskiej zamożności a wśród 10 gmin o wysokim kapitale ludzkim jest 5 gmin o wysokiej zamożności, co potwierdza tezę, że gmina jest zamożna również

zamożnością i poziomem wykształcenia swoich mieszkańców. Bardzo dobrze rokuje w przyszłym rozwoju, m.in. gmina Jędrzejów, bowiem pomimo niskiej zamożności ma wysoki poziom kapitału ludzkiego oraz gmina Opatów, bo pomimo niskiej zamożności ma wysoki poziom kapitału społecznego.

10. Polskie gminy powinny zwrócić większą uwagę na tworzenie wszelkich warunków do polepszania jakości kapitału ludzkiego i społecznego bowiem są one ściśle związane z poprawą jakości życia w gminach i dodatkowo jakością zarządzania gminami (kapitał społeczny). Mniejszy, choć też wysoki związek między kapitałem społecznym, a jakością życia w gminach może świadczyć o tym, że gminy nie wykorzystują jeszcze w wystarczającym stopniu wszystkich instrumentów do polepszania jakości kapitału społecznego i do współtworzenia otwartych, aktywnych i współuczestniczących w zarządzaniu partycypacyjnym społeczności lokalnych. Powyższe analizy uzasadniają prowadzenie bardziej pogłębionych badań dotyczących znaczenia kapitałów niefinansowych w zarządzaniu rozwojem polskich gmin.
11. Ograniczenia badań wynikają przede wszystkim z tego, że do kwantyfikacji kapitałów niefinansowych gmin wykorzystano jedynie wybrane mierniki ilościowe tych kapitałów, co sprawia, że ich skwantyfikowanie może niewystarczająco precyzyjnie określać ich faktyczny poziom. Ograniczenia przeprowadzonych badań wynikają także ze sposobu doboru próby badawczej. Zatem w przyszłych badaniach należy również poszukiwać bardziej kompleksowych sposobów ustalania poziomów kapitałów niefinansowych w gminach oraz jakości życia w oparciu o szczegółowe wskaźniki ilościowe i jakościowe oraz należy tworzyć coraz bardziej reprezentatywną próbę badawczą gmin np. w podziale według typów gmin.

References

- Bhattacharai, K., Conway, D. (2021). Urban Growth. *Advances in Asian Human-Environmental Research* (pp. 201–334).
- Borowiec-Gabryś, M., Dorocki, S., Zdon-Korzeniowska, M. (2015). Aktywność samorządów terytorialnych w tworzeniu gospodarki opartej na wiedzy w województwie małopolskim. *Przedsiębiorczość – Edukacja* (11) 2015, 140-151.
- Gajowiak, M. (2008). Kapitał społeczny jako warunek rozwoju społeczno-gospodarczego. *Studia Doktorantów / Akademia Ekonomiczna w Poznaniu* (5) 2008, 348-356.
- Galli, E., Rizzo, I., Scaglioni, C. (2019). Transparency and Socio-political Environment. *Italy Social Indicators Research Series* (77) 2019, 97-109.
- Grabowska, A. (2013). Konkurencyjność regionu a kapitał społeczny. *Studia Ekonomiczne, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach* (156) 2013, 189-198.
- Herbst, M., Rok, J. (2019). Analiza założeń i rezultatów interwencji publicznej na przykładzie przestrzennego rozkładu wykorzystania POKL 2007-2013 na poziomie lokalnym. *Studia Regionalne i Lokalne* (4) 2019, 5-27.
- Iamtrakul, P., Raungratanaamporn, I., Klaylee, J. (2018). The impact of urban development on social capital in urban fringe area of Bangkok. *Thailand Lowland Technology International*, 20(3) 2018, pp. 331-340.
- Janusek-Krysińska, N. (2015). Rozwój regionalny w ujęciu komparatywnym: na przykładzie Dolnego Śląska, Opolszczyzny i Górnego Śląska: poziom rozwoju: analiza wybranych aspektów. *Doctrina. Studia społeczno-polityczne* (12) 2015, 35-54.
- Klepacki, B., Kusto, B. (2011). Kapitał ludzki władz samorządowych a poziom rozwoju gmin (na przykładzie województwa świętokrzyskiego). *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* (240) 2011, 46-57.
- Klonowska-Matynia, M. (2023). Czy kapitał ludzki obszarów wiejskich jest zróżnicowany? Ujęcie typologiczne dla gmin województwa zachodniopomorskiego. *Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists* 25(3) 2023, 118-131.
- Kołodziejczyk, D. (2011). Znaczenie kapitału ludzkiego w budowie spójności społeczno-gospodarczej w wymiarze lokalnym na przykładzie woj. mazowieckiego. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy* (19) 2011, 365-373.
- Krześ, A. (2015). Znaczenie zasobów endogenicznych w rozwoju Wrocławskiego Obszaru Metropolitalnego – wybrane aspekty. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* 391 (2015), 275-283.
- Kůsová, T. (2013). Leisure and social capital: Spatial differentiation of voluntary associations in Czechia *Geografie-Sbornik CGS* 118(4) 2013, 372-391.
- Kusto, B. (2011). Pozyskiwanie funduszy unijnych w gminach o zróżnicowanym poziomie kapitału ludzkiego władz samorządowych. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej* 91 (2011), 177-184.
- Manjon-Antolin, M., Crutzen, N. (2024). Smart City Factors Targeted by Local Governments: Evidence From Belgian Municipalities. *IEEE Transactions on Engineering Management* 71 (2024), 7566-7585.

- Mantey, D. (2016). Problem (nie)istniejących przestrzeni publicznych w podwarszawskich gminach w kontekście rozwiązań brytyjskich. *Samorząd Terytorialny* 10, 64-77.
- Martínez, E.R. (2016). Cities and quality of life in the metropolitan area of Valencia, *Revista de Estudios Regionales*. (106) 2016, 79-104.
- Ouředníček, M., Špačková, P., Feřtřová, M. (2011). Changes in social milieu and quality of life in depopulating areas of the Czech Republic. *Sociologicky Casopis*, 47(4) 2011, 777-803.
- Pawlewicz, K. (2016). Relationships Between Social Capital and Socio-Economic Development Based on Rural Communes in the Warmińsko-Mazurskie Voivodeship. *Journal of Agribusiness and Rural Development* 3(41) 2016, 373-381.
- Pomianek, I. (2010). Aktywność samorządów i partycypacja społeczna w kreowaniu warunków sprzyjających rozwojowi lokalnemu. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego* 10(25) 2010, 64-73.
- Rastegar, M., Hatami, H., Mirjafari, R. (2017). Role of social capital in improving the quality of life and social justice in Mashhad. *Iran Sustainable Cities and Society* 34 (2017), 109-113.
- Rondini, A., Lagorio, A., Pezzotta, G., Pinto, R. (2017). Adopting a multi criteria decision method for the introduction of PSSs in the smart city context. *Proceedings of the Summer School Francesco Turco, 2017-September*, 355-361.
- Stolarczyk, P., Tuka, P. (2015). Wykształcenie jako istotny czynnik jakości kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich na przykładzie województwa mazowieckiego. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 17(5) 2015, 272-276.
- Trajer, B., Trajer, M. (2021). Koncepcja smart villages w rozwoju obszarów wiejskich. *Turystyka i Rozwój Regionalny*, 15 (2021), 117-127.
- Wahl, A., Bergland, A., Løyland, B. (2010). Is social capital associated with coping, self-esteem, health and quality of life in long-term social assistance recipients? *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 24(4) 2010, 808-816.
- Yuasa, M., De Sá, R.F., Pincovsky, S., Shimanouchi, N. (2007). Emergence Model of social and human capital and its application to the Healthy Municipalities project in Northeast Brazil *Health Promotion International* 22(4) 2007, 292-298.
- Zaufanie społeczne (2022). Komunikat z badań nr 37/2022, CBOS, ISSN 2353-5822.
- Zimnoch, K. (2013). Wymywanie zasobów ludzkich barierą rozwoju regionów peryferyjnych (na przykładzie województwa podlaskiego). *Ekonomia i Zarządzanie* (3) 2013, 206-220.